

Dilin fəlsəfi mahiyyəti və sosial nizamın qurulmasında nitq mədəniyyətinin epistemoloji rolu

Yeganə Qəhrəmanova

Xülasə. Tədqiqat işi dilin fəlsəfi mahiyyətini, onun insan cəmiyyətindəki çoxşaxəli rolunu və düşüncə ilə qarşılıqlı əlaqəsini təhlil edir. Dil sadəcə ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, eyni zamanda insanı təbiətin digər canlılarından fərqləndirən və cəmiyyətin ictimai-sosial strukturlarını tənzimləyən fundamental bir fenomen kimi araşdırılır. Məqalədə dilin yaranması ilə bağlı müxtəlif fəlsəfi yanaşmalar – teoloji, pozitivist, empirist və N. Marrın sinfi-ictimai nəzəriyyələri geniş şəkildə nəzərdən keçirilir. Xüsusilə dil və düşüncənin bir-birini tamamlayan "qoşa qanad" olduğu qənaətinə gəlinir; bu iki anlayış arasındakı qırılmaz rabitənin, nitq mədəniyyətinin formalaşmasında həlledici rol oynadığı vurğulanır. Dilin fonetik, leksik və qrammatik sistemlərinin fəlsəfi mahiyyətini dərk etmək, dil daşıyıcılarının idrak və düşüncə qabiliyyətlərini inkişaf etdirən zəruri intellektual fəaliyyət kimi qiymətləndirilir. Konfutsinin dilin nizamlandırıcı və ədaləti qoruyucu funksiyası ilə bağlı baxışlarına istinadən, məqalədə dilin düzgünlüyünün cəmiyyətdəki nizamın əsası olduğu göstərilir. Qeyd edilir ki, dil və mədəniyyət vəhdətində insan idarəedici və tənzimləyici amildir; dilin fəlsəfi köklərini dərk etmək, xalqın dünyagörüşünü, milli mental xüsusiyyətlərini və tarixi inkişafını dolğun qavramağa imkan verir. Tədqiqat, dilin həm formal, həm də praktik baxımdan öyrənilməsinin vacibliyini akademik müstəvidə əsaslandırır.

Açar sözlər: dil, insan cəmiyyəti, ünsiyyət, fəlsəfi mahiyyət, düşüncə, nitq mədəniyyəti, mədəniyyət

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: yegane.qehremanova.1976@mail.ru

Daxil oldu: 15 Aprel 2026; Qəbul edildi: 1 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 5 İyul 2026

© Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

The Philosophical Essence of Language and the Epistemological Role of Speech Culture in the Construction of Social Order

Yegana Gahramanova

Abstract. This research paper analyzes the philosophical nature of language, its multifaceted role in human society, and its reciprocal relationship with thought. Language is examined not merely as a means of communication, but as a fundamental phenomenon that distinguishes humans from other creatures and regulates the socio-social structures of society.

The article extensively reviews various philosophical approaches regarding the origin of language, including theological, positivist, and empiricist perspectives, as well as N. Marr's social-class theories. The author concludes that language and thought function as "twin wings" that complement each other; the unbreakable bond between these two concepts plays a decisive role in the formation of speech culture. Grasping the philosophical essence of the phonetic, lexical, and grammatical

systems of language is assessed as an essential intellectual activity that develops the cognitive and thinking abilities of language users.

Referring to Confucius's views on the regulatory and justice-protecting function of language, the article emphasizes that the correctness of language is the foundation of social order. Finally, the author notes that humans act as the managing and regulatory factor in the unity of language and culture; understanding the philosophical roots of language allows for a fuller comprehension of a nation's worldview, national-mental characteristics, and historical development. This research provides an academic justification for the necessity of studying language from both formal and practical perspectives.

Keywords: *language, human society, communication, philosophical nature, thought, speech culture, culture*

Azerbaijan State Pedagogical University, PhD in Philology, Baku, Azerbaijan

E-mail: yegane.qehremanova.1976@mail.ru

Received: 20 April 2026; Accepted: 10 June 2026; Published online: 5 July 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Məlumdur ki, insan cəmiyyətinin digər canlılardan fərqlənməsində dil ən mühüm ictimai amil kimi çıxış edir və özündə çoxşaxəli, mürəkkəb mənalar ehtiva edir. Dilin dərindən mənimsənilməsi üçün onun fəlsəfi köklərinin araşdırılması vacibdir. Bu, dilin yaranma səbəblərini, onun təbiət və cəmiyyət arasındakı əlaqəsini, habelə sosial-psixoloji funksionallığını anlamağa imkan verir. Tədqiqatçılar dil və düşüncənin bir-birini tamamlayan ayrılmaz anlayışlar olduğunu vurğulayırlar. Dil düşüncənin ifadə vasitəsidir və bu iki fenomenin birindəki çatışmazlıq nitq mədəniyyətinə mənfi təsir göstərir. Xalqların dünyagörüşü və həyat təzi dil və nitq mədəniyyətinin formalaşmasında təməl rol oynayır. Dilin və düşüncənin məntiqi əlaqəsinin düzgün qurulması, həmin millətin tarixi-sosial inkişafının və mental xüsusiyyətlərinin dürüst əks olunması üçün zəruridir. Dilin yaranması ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur: teoloji, regionalist, pozitivist və empirist görüşlər, habelə dili üstqurum hesab edən yanaşmalar. Bu yanaşmalarla tanışlıq göstərir ki, dili daha dərindən anlamaq və mənimsəmək üçün, hər şeydən əvvəl, onun mahiyyətini dərk etmək, başqa sözlə, dilin fəlsəfəsini qavramaq lazımdır.

Dünya xalqlarının folklorunda dilin yaranması ilə bağlı mövcud olan əfsanə və rəvayətləri, eləcə də dilin yaranmasını müxtəlif cür izah edən filosof və mütəfəkkirlərin fikirləri bir-birindən fərqlənməklə yanaşı, bu baxışlarda dilin mahiyyətinin fəlsəfi əsasları, dilin yaranma səbəbləri, insan cəmiyyətindəki mövqeyi barədə əhəmiyyətli fikirlər də yer almışdır. Burada akademik N. Marrın dilin siniflərə deyil, bütövlükdə insan cəmiyyətinə xidmət etməli olması haqqında fikirləri daha çox diqqəti cəlb edir. N. Marrın fikrincə, “gələcəkdə çoxdillilikdən birdilliliyə doğru təkamülə qaçılmazdır. Həmin bir dil qədim dövrlərdəki ölü dillərin və hal-hazırkı dillərin hamısının zənginliklərini özündə toplayacaqdır”. Dillərin eyni kökdən yarandığını göstərən Marrdan fərqli olaraq, E. Renan dilin kökü probleminə münasibətdə “Adəm dili” nəzəriyyəsini qəbul etmir, yəni başlanğıcda bütün insanların eyni bir dildə danışması, həmin dilin sonradan müxtəlif dillər şəklində təkamülə fikrinə qarşı çıxır, dilə dünyanın ayrı-ayrı bölgələrində məskunlaşan xalqların ağıllı ruhundan bir anda yaranan hadisə kimi yanaşır. Başqa sözlə, dillər dil ailələri şəklində (məsələn, Hind-Avropa, Həmi, Sami və s.) doğulmuş, həmin dil ailələri arasında çoxlu fərqli xüsusiyyətlər meydana gəlmişdir.

Hər bir dilin qohum və qohum olmayan dillərlə ümumi və onlardan fərqlənən fərdi xüsusiyyətləri vardır. Bu ümumi və fərdi xüsusiyyətlərin hərtərəfli öyrənilib açıqlanması da yalnız hər bir dilin fəlsəfəsini öyrənməklə mümkündür. Bu deyilənlərin diqqət mərkəzində saxlanması "Niyə belə yazırıq?", "Niyə belə düşünürük?", "Niyə belə danışırıq?" kimi suallara daha məntiqli, dürüst və anlaşılıq cavabların tapıla bilməsi deməkdir. Belə olduqda dil qaydalarını pozanların, dillə bağlı yol verilən yanlışlıqların sayı azalar, dilin fəlsəfəsini öyrənənlərin, onu dərk etmək istəyənlərin sayı artar. Bu isə dərkətmə, qavrama, düşünmə kimi qabiliyyətlərin inkişafına kömək edər ki, müasir dövrimizdə dildən istifadə edənlərin bir qisminə məhz qavrama, dərkətmə, düşünmə qabiliyyətinin zəif olması hamıya məlumdur. Elə dilin qayda-qanunlarının pozulma səbəbləri də bilavasitə bununla əlaqədardır.

Dil və nitq mədəniyyəti hər bir millət üçün ən böyük dəyərdir. Konfutsidən soruşurlar: "Əgər bir ölkəni idarə etsəydiniz, ilk növbədə nə edərdiniz?" Konfutsi cavabında: "Dilini düzəldərdim",- deyir. Cavabının başa düşülmədiyini görəndə Konfutsi sözünə davam edir: "Əgər dil düzəlməsə, sözlər düşüncələri izah edə bilməz. Düşüncələr başa düşülməsə, edilməli işlər yerinə yetirilməz. Vəzifələr lazımı kimi yerinə yetirilməsə, nizam pozular. Nizam pozularsa, ədalət yoldan çıxar. Ədalət yoldan çıxarsa, xalq nə edəcəyini bilməz". Dil insan cəmiyyətini təbiətin bütün digər canlılarından fərqləndirən ən mühüm ictimai hadisə olmaqla yanaşı, həm də olduqca mürəkkəb və çoxcəhətli anlayışdır. Dili daha dərinləndirən dərk etmək və mənimsəmək üçün, hər şeydən əvvəl, onun mahiyyətini dərk etmək, başqa sözlə, dilin fəlsəfəsini qavramaq lazımdır. Çünki dilin fəlsəfəni dərk etdikcə onun yaranma zərurətini, dildə olan səs, söz və ifadələrin təbiət və cəmiyyətlə əlaqəsini, varlığın dilin formalaşmasına təsir imkanlarını, eləcə də dilin bütün fenomenal cəhətlərini və çoxfunksiyalılığını başa düşür, onun insan cəmiyyətində təkcə ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olaraq deyil, həm də sosial-psixoloji və ictimai cəhətdən zərurətini qavramış olur.

Tədqiqatçılar haqlı olaraq göstərirlər ki, dil və düşüncə biri digərini tamamlayan, biri digərindən ayrı təsəvvür olunmayan anlayışlardır. Əgər dil düşüncəni ifadə edərsə, düşüncədən ayrı dil də yoxdur. Bunların biri digəri üçün əsasdır. Birində baş verən hansısa qüsurlu digərində də üzə çıxır. Dil və düşüncə qüsurları birbaşa nitq mədəniyyətinə təsir göstərir. Çünki dil və düşüncənin təməlinə hər bir xalqın, millətin həyat tərzini, dünyagörüşü dayanır. Bu baxımdan bütün mədəniyyət növlərində olduğu kimi, dil və nitq mədəniyyətində də xalqların, millətlərin dünyagörüşü və həyat tərzini önəmli rol oynayır. Ona görə də dil və düşüncə arasındakı məntiqi əlaqənin düzgün müəyyən edilməsi hər hansı bir dil daşıyıcısı olan xalqın və ya millətin həyat tərzini, dünyagörüşü, milli-mental xüsusiyyətləri, eləcə də tarixi-ictimai-sosial inkişafı barədə informasiyanın nə dərəcədə dolğun və həqiqətə uyğun olması ilə bilavasitə əlaqədardır. Elə buna görə də tədqiqatçıların gəldiyi qənaət tamamilə doğrudur ki, şifahi və yazılı dil üçün dil və düşüncə qoşa qanaddır. Bunlardan birinin qüsurlu olması dolaşılığa, yanlışlığa yol açır.

Metodlar

Tədqiqat prosesində dilin fəlsəfi kontekstini və onun sosial-ictimai sistemlərdəki funksionallığını müəyyən etmək məqsədilə aşağıdakı elmi yanaşma və metodlar tətbiq edilmişdir:

- **Nəzəri-təhlili metod:** Dilin ontoloji və epistemoloji köklərini araşdırmaq üçün klassik dil fəlsəfəsi nəzəriyyələri sistemli şəkildə nəzərdən keçirilmişdir.
- **Müqayisəli-tipoloji metod:** N. Marrın sinfi yanaşması ilə E. Renanın "ağıllı ruh" konsepsiyası qarşılaşdırılaraq, dillərin təkamül modelləri arasındakı fərqlər aşkar edilmişdir.
- **İntegrativ yanaşma:** Dilin fonetik, leksik və qrammatik sistemlərinin vəhdəti "dil və düşüncə" birliyi prizmasından qiymətləndirilmişdir.
- **Praqmatik təhlil:** Konfutsinin dilin nizamlandırıcı rolu barədəki yanaşması, müasir dövrün nitq mədəniyyəti problemləri ilə əlaqələndirilərək sosial-fəlsəfi aspektdə təhlil edilmişdir.

Nəticələr

Aparılan təhlillər nəticəsində əldə edilən elmi qənaətlər aşağıdakılardır:

- Dil, insan cəmiyyətinin təbiətdən ayrılmasını təmin edən ən mürəkkəb sosial struktur və dərk etmə mexanizmidir.
- Düşüncə və dil prosesləri bir-birini tamamlayan qarşılıqlı mexanizmlərdir; dilin fonetik və qrammatik qaydalarının pozulması, bilavasitə düşüncə və qavrama qabiliyyətinin zəifləməsinə dəlalət edir.
- Cəmiyyətin dayanıqlı inkişafı və ədalət prinsipinin qorunması, dilin təmizliyi və düzgün istifadəsi ilə birbaşa bağlıdır.
- Dil təkcə kommunikasiya vasitəsi deyil, həm də xalqın mentalitetini, dünyagörüşünü və tarixi-sosial inkişafını özündə ehtiva edən sistemdir.
- Dilin fəlsəfəsini mənimsəmək, insanın varlığı və dünyanı qavrama imkanlarını genişləndirən zəruri intellektual addımdır.
- Müasir rəqəmsal mühitdə dilin və sosial kommunikasiyanın təbiəti dəyişir.

Müzakirə

Dünya xalqlarının folklorunda dilin yaranması ilə bağlı mövcud olan əfsanə və rəvayətləri, eləcə də dilin yaranmasını müxtəlif cür izah edən filosof və mütəfəkkirlərin fikirlərini araşdırdıqda məlum olur ki, dili Allahın insanlara töhfəsi hesab edən teoloji görüş müəlliflərinin, insan aqlının məhsulu hesab edən regionalistlərin, dilin təbiət səslərinin təqlidindən doğulduğunu irəli sürən pozitivistlərin, dili hissələrin açması olaraq qəbul edən empiristlərin, dili üstqurum hesab edənlərin, o cümlədən bütün bu fikirləri tamamilə inkar edib, dillərin quruluşundakı fərqliliklərin millətlərin beyin quruluşunun çeşidli olmasından qaynaqlandığını söyləyənlərin baxış və mövqeləri bir-birindən fərqlənməklə yanaşı, bu baxışlarda dilin mahiyyətinin fəlsəfi əsasları, dilin yaranma səbəbləri, insan cəmiyyətindəki mövqeyi barədə maraqlı fikirlər də yer almışdır (Hüseynova, 2024). Burada akademik N. Marrın dilin siniflərə deyil, bütövlükdə insan cəmiyyətinə xidmət etməli olması haqqında fikirləri daha çox diqqəti cəlb edir. N. Marrın fikrincə, gələcəkdə çoxdillilikdən birdilliliyə doğru təkamül qaçılmazdır. Həmin bir dil qədim dövrlərdəki ölü dillərin və hal-hazırkı dillərin hamısının zənginliklərini özündə toplayacaqdır (Xəlilov və Xəlilova, 2022).

Təbii ki, hər hansı bir dildə danışmaq, o dildə fikir ifadə etmək dilin görünən tərəfi, danışan şəxsin danışdığı dildə özünü hansı formada təqdim etməsidir. Lakin burada dilin fəlsəfəsi görünür. Çünki dilin fəlsəfəsi onun ən alt qatlarındadır. Dilin fəlsəfəsini anlamaq üçünsə onu dərk etmək, anlamaq, sözlərin, ifadələrin, cümlələrin mahiyyətini qavramaq daha vacibdir. İnsan ağı yalnız bu yolla dilin kökünü, fəlsəfəsini qavrayır, onun təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də qeyri-adi, fenomen bir hadisə olduğunu dərk edir.

Alimlərin “Dil nədir?” sualına cavabı indiyədək belə olmuşdur ki, “Dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir”. Doğrudur, dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Lakin ünsiyyətə xidmət edən dilin özü ilə yanaşı, onun fonetik, leksik və qrammatik sisteminin də fəlsəfəsi vardır. Əgər dilin fonetik sistemin fəlsəfəsini araşdırsaq, dildəki səslərin mahiyyətini, onların fonem mahiyyəti daşımaqla təbiətdəki digər səslərdən necə fərqləndiyini, düzgün yazılış və tələffüz qaydalarını və bir sıra digər xüsusiyyətlərini qavramalı olacağıq. Leksik sistemin fəlsəfəsinə varmaq sözlərin məna qruplarını, omonim, antonim, sinonimliyini, işlənmə dairəsinə görə qruplarını, həqiqi və məcazi mənalarda işlənməsini, məna çalarlarına uyğun düzgün istifadə edilməsini bacarmaq deməkdir. Qrammatik sistemin fəlsəfəsini anlamaq isə sözlərin, söz birləşmələrinin dəyişmə və əlaqələnmə qaydalarında, cümlə və mətnlərin qurulmasında qüsuralara yol verməmək deməkdir.

Deməli, dilin fonetik, leksik və qrammatik sisteminə aid öyrəndiklərimizi dərk etmək və dərin biliyə çevirmək üçün dilin bütün yaruslarında öyrəndiklərimizin fəlsəfəsini diqqətdən qaçırmamalıyıq. Burada dilin həm formal, həm də praktik baxımdan vəhdətdə öyrənilməsinin, nəzəri və təcrübi biliyin bir-biri ilə əlaqələndirilməsinin rolu böyükdür. Təəssüflər olsun ki, son dövrlərdə dilin formal istiqamətdə öyrənilməsi onun praktik baxımdan öyrənilməsinə üstələmişdir. Bu isə çox zaman dilin fəlsəfəsinin düzgün öyrənilməsinə imkan verməmiş, nəticədə formal cəhətdən öyrəndiyimiz dil öz fonetik, leksik, qrammatik sistemin imkanlarını lazımi şəkildə üzə çıxara bilməmiş, onun imkanları tam şəkildə öyrənilməmişdir.

Qrammatik formaların və sosial qarşılıqlı əlaqənin təkamülü məsələsi bu gün də bir sıra tədqiqatçıları düşündürməkdədir. Qrammatik sistemin fəlsəfəsini dərk etməyin cəmiyyətdə nizamın qorunması üçün zəruri olduğunu bildiren Steensig et al. (2025) tərəfindən "Grammar in Action" əsərində irəli sürülən dilin sosial qarşılıqlı əlaqə prosesində istifadəsi və qrammatik formaların təkamülü tezisi də məsələnin mahiyyətini dərk etməyə imkan yaradır və qrammatik sistemin imkanlarının dərk edilməsinin vacibliyi iddiası ilə birbaşa əlaqəlidir (Steensig et al., 2025. s. 112–130).

Burada bir məqamı da unutmamaq olmasın ki, hər bir dilin qohum və qohum olmayan dillərlə ümumi və onlardan fərqlənən fərdi xüsusiyyətləri vardır. Bu ümumi və fərdi xüsusiyyətlərin hərtərəfli öyrənilib açıqlanması da yalnız hər bir dilin fəlsəfəsini öyrənməklə mümkündür. Bu deyilənlərin diqqət mərkəzində saxlanması "Niyə belə yazırıq?", "Niyə belə düşünürük?", "Niyə belə danışırıq?" kimi suallara daha məntiqli, dürüst və anlaşıqlı cavabların tapıla bilməsi deməkdir. Belə olduqda dil qaydalarını pozanların, dillə bağlı yol verilən yanlışlıqların sayı azalar, dilin fəlsəfəsini öyrənənlərin, onu dərk etmək istəyənlərin sayı artar. Bu isə dərk etmə, qavrama, düşünmə kimi qabiliyyətlərin inkişafına kömək edər ki, müasir dövrümüzdə dildən istifadə edənlərin bir qisminə məhz qavrama, dərk etmə, düşünmə qabiliyyətinin zəif olması hamıya məlumdur. Elə dilin qayda-qanunlarının pozulma səbəbləri də bilavasitə bununla əlaqədardır.

Dil və nitq mədəniyyəti hər bir millət üçün ən böyük dəyərdir. Konfutsidən soruşurlar: "Əgər bir ölkəni idarə etsəydiniz, ilk növbədə nə edərdiniz?" Konfutsi cavabında: "Dilini düzəldərdim",- deyir. Cavabının başa düşülmədiyini görəndə Konfutsi sözünə davam edir: "Əgər dil düzəlməsə, sözlər düşüncələri izah edə bilməz. Düşüncələr başa düşülməsə, edilməli işlər yerinə yetirilməz. Vəzifələr lazımı kimi yerinə yetirilməsə, nizam pozular. Nizam pozularsa, ədalət yoldan çıxar. Ədalət yoldan çıxarsa, xalq nə edəcəyini bilməz" (Xəlilov və Xəlilova, 2022).

Dil və kommunikasiyanın fəlsəfi yanaşmaları müasir elmi nəzəriyyələrin əsasını təşkil edən fikirlər arasında özünəməxsus yer tutur. Bir sıra tədqiqatlarda teoloji, pozitivist və empirist görüşlərin müqayisəli təhlili verilir. Məsələn belə geniş nəzəri çərçivədən yanaşan Stalmaszczyk və Hintonun (2022) dil və kommunikasiyanın müxtəlif fəlsəfi yanaşmalarına dair topladığı materiallar və irəli sürdükləri fikirlər bu istiqamətdə apardıqları tədqiqatların əsasını təşkil edir (Cild 1, s. 200–215).

Dilin sosial hərəkət və icraedici funksiyasına xüsusi önəm verən J. L. Austinə görə, bir sözü demək, sadəcə bir şey haqqında danışmaq deyil, həm də bir hərəkəti həyata keçirməkdir (Austin, 1975). Austin-in bu yanaşması, dilin sadəcə ünsiyyət vasitəsi olmaması, onun fenomenal və çoxfunksiyalı olması fikrini elmi şəkildə dəstəkləməklə dilin pragmatik funksiyasını və sözün sosial gücünü dərk etməyə imkan yaradır.

Dilin sosial fəaliyyət vasitəsi kimi rolunu vurğulayan, dilin sadəcə ünsiyyət vasitəsi olmadığını, ictimai-sosial strukturları tənzimləyən fundamental bir fenomen olduğunu vurğulayır. Bu yanaşma Selting və Barth-Weingartenin (2024) dilin cəmiyyətdə sosial fəaliyyət vasitəsi kimi roluna dair araşdırmaları ilə üst-üstə düşür (Selting & Barth-Weingarten, 2024. s. 5–15).

Dəyəri dəyər kimi anlamaq azdır, ən vacibi o dəyərdən məqamında, düzgün istifadə etməyi, ondan düzgün nəticə çıxarmağı bacarmaqdır. Bunun üçün onu düzgün mənimsəmək vacibdir. Yəni dəyəri bilmək, mənimsəmək və ondan nəticə çıxarmağı bacarmaq lazımdır. Vaxtilə A. Hitler yazırdı: “Elə insanlar var ki, onlar dayanmadan kitab oxuyur, oxuduqlarından heç bir nəticə çıxarmadan davamlı oxuyurlar. Nəticədə beyinlərində bir yığın bilgi yaranır, lakin həmin insanların beyinləri bu məlumatları təhlil edib dəyərləndirə bilmir, onlar sadəcə bir kitabın bütün məzmununu əzbərləyirlər. Belə insanların qabiliyyətləri oxuduqları kitabın içindən əhəmiyyətli bir hissə almağa, onun əsas mahiyyətini zehinlərində saxlamağa və bu məlumatı gələcəkdə istifadə etməyə kifayət etmir. Kitab hər kəsin öz peşəsi və ya ideyaları tərəfindən müəyyən edilən bir boşluğu doldurmaq üçün dəyərli vasitədir. Kitablər həyat mübarizəsinə atılmış olanlara və ya böyük ideya sahiblərinin geniş üföqlərinə yeni üföqlər əlavə etməyə kömək edir”.

Deməli, məqsəd sadəcə oxumaq deyil. Oxumağın ilk məqsədi informasiya qazanmaqdırsa, əsas məqsədi düşünməkdir. Düşünmək informasiya qazandıqdan sonra dünya haqqında ümumi fikrə və görüşə sahib olmaq üçün vacibdir. Yəni sistemli oxumaqla əldə edilən məlumatlar “mozaik parça kimi zəhnə yerləşdirilməlidir. Beləcə, oxucunun zehmində dünya haqqında ümumi bir fikir formalaşmalıdır. Əks halda, oxucunun ağılında bir dəyəri olmayan böyük bir informasiya sıyığı yaranacaqdır. Bu informasiya sıyığı sahibinə fəxr ediləsi bir şey kimi gəlsə də, faydasız və işə yaramazdır. Və bu insanlar hər zaman çox şey bildiklərini düşünərək hökm edirlər. Ancaq, belə insanların həyatı ya xəstəxanada, ya da bir siyasət bataqlığında sona çatır” (Xəlilov və Xəlilova, 2022).

Oxumaq və informasiya əldə etmək üçün dil bilmək vacibdir. Doğma ana dilini və ya orijinaldan oxumaq üçün hansısa bir dili bilməyənlər informasiyanı necə əldə edə bilirlər? İnformasiyanı əldə edə bilməmək düşünə də bilməməkdir. İnformasiyanı təhlil etmək üçün isə mütləq düşünmək lazımdır. Əgər düşünmə dili, dil də düşünməni tamamlamasa, onlar arasında rabitə qırılır, dil düşüncəsizliyi meydana çıxar. Ünsiyyət zamanı söz və ifadələri düzgün işlətməmək, cümləni düzgün qurmamaq dil düşüncəsizliyi ilə bağlıdır. Dil düşüncəsizliyi yaranmaması üçün dil və düşünmə bir-birinə xidmət etməlidir. İnsanlar arzu və istəklərini fikrə çevirmək üçün düşünür, sonra isə düşüncənin məhsulu olan fikri dil vasitəsilə başqalarına tədqim edirlər. Başqa sözlə, düşüncəsiz arzu və istəyin fikrə çevrilməsi, dilsiz isə fikrin qarşı tərəfə çatdırılması mümkün olmaz. Deməli, dil və düşünmə bir-birini tamamlayır, biri digəri üçün əsas rolunu oynayır. Bunların birində baş verən hər hansı bir qüsür mütləq o birində də özünü göstərir. Məsələn, *"İlkin təməl əsaslar"*, *"Geri qayıtmaq"*, *"Ən optimal variant"* kimi ifadə və cümlələr qurmaq dil qüsuru yanaşı, həm də düşünmə qüsürüdür. Diqqətlə düşüncəyə, görürük ki, "təməl" və "əsas" onsuz da ilkinlik bildirir; bunun əvəzinə sadəcə "təməllər" və ya "əsaslar" işlədilməsi daha məntiqlidir. "Qayıtmaq" feli onsuz da hərəkətin geriye istiqamətini bildirdiyi üçün "geri" sözünün istifadəsi məntiqli cəhətdən artıqdır. "Optimal" sözü özlüyündə "ən yaxşı" mənasını daşıdığı üçün, qarşısına "ən" sözünün artırılması dildə və düşüncədə qüsür yaradır. Belə ifadələr pleonazmdır (söz artıqlığıdır), dili ağırlaşdırmaqla bərabər fikri də dolaşdırır.

Deməli, düşüncədəki qüsurların dilə gəlməsi dilin də korlanmasına səbəb olur. Eyni zamanda düşünmə və dil qüsurları bütövlükdə dil mədəniyyətinin ziyanına işləyir. Başqa sözlə, dil və düşünmə arasındakı məntiqli rabitə dil və nitq mədəniyyətinin xeyrinə, onlar arasındakı qeyri-məntiqli rabitə isə dil və nitq mədəniyyətinin ziyanıdır. Bütün bunların təməlində isə hər bir xalqın və ya millətin həyat və düşünmə tərzini, geniş mənada dünyagörüşü dayanır. Çünki hər bir dilə aid olan sözlər həmin xalqın, millətin həyat tərzini, dünyagörüşünü və baxışlarını, onun ictimai-sosial əlaqələrini əks etdirir. Bununla da həmin xalq və millətlərin təbiət və cəmiyyəti, dünyanı necə dərk etdiyini, necə qavradığını aydınlaşır. Dərketmə və qavramanın göstəricisi isə həmin dilin sözləri, ifadə vasitələridir. Söz və ifadələr olmazsa, dil və nitq mədəniyyətinin imkanları barədə danışmaq da qeyri-mümkün olar. Xalqların həyat tərzini və dünyagörüşünü fərqli mədəniyyətlərin, həmçinin də dil və nitq mədəniyyətinin formalaşmasına şərait yaradır. Hər bir mədəniyyət, dil və nitq mədəniyyəti də məhz belə yaranır və formalaşır. Beləliklə, Azərbaycan, türk, yapon, ərəb, rus və digər mədəniyyətlər meydana çıxır. Ona

görə də insanlar fərqli mədəniyyətlərin, o cümlədən dil və nitq mədəniyyətinin əhatəsindədir. Əslində mədəniyyətlər insanları, insanlar da mədəniyyətləri tənzimləyirlər. Unutmaq olmaz ki, dil də, mədəniyyət də insan üçündür. Çünki insan olmazsa, onda dil və mədəniyyət də olmaz. Bu mənada dil və mədəniyyət vəhdətində insan idarəedici, tənzimləyici amil kimi çıxış edir.

Dilin daha yaxşı dərk edilməsində anlam məsələsini nəzərdən qaçırmaq olmaz. Çünki anlam dilin fəlsəfəsini dərk etməyə imkan yaradır (Məmmədova, 2024). Anlamsız dilin fəlsəfəsi dərk edilə bilməz. Yəni dilin anlamı dilin fəlsəfi problemlərindən biridir. Bu problem həmişə düşündürücü problemlərdən biri olmuşdur. John Loske yazır ki, anlam nəzəriyyəsinin təməlinə həm ideyaların, həm də kəlmələrin, sözlərin “işarətmə” xarakteri vardır. John Loskeyə görə, “Kəlmələr ideyalarımızın, ideyalarımız da şeylərin işarələridir” (Altınörs, 2012. s. 111). Hər birimiz ideyalarımızı izah etmək, başqalarına çatdırmaq üçün söz və kəlmələrə ehtiyac hiss edirik. Öz fikir və düşüncələrimizi daha sonra xatırlamaq üçün də söz və kəlmələrə ehtiyacımız var. Tarixən insanlar beyinlərində görünməz olan fikir və ideyaları bir-birinə işarələr vasitəsi ilə çatdırmışlar ki, həmin işarələr sözlər və kəlmələr vasitəsilə fikirlərimizi paylaşmağa kömək etmişdir (Quliyev, 2025).

Dilin fəlsəfəsini araşdıran Ernest Renan dilin tarixi haqqında danışarkən insan aqlının tarixən üç haldan keçdiyini göstərir: sinkretizm, analitik və sintez halı (Altınörs, 2012. s.143). Onun fikrincə, sinkretizmi halı hələ hadisə və faktların müəmmalı və ümumi şəkildə, analitik hal hissələrin ayrılıqda qavranıldığı dövrdə mövcud olmuşdur. Sonuncu sintez halı isə hissələrdən alınan biliyin bütöv şəkildə yenidən dərk edildiyi dövrə aiddir. E. Renan dilin kökü problemini izah edərkən sinkretizm dövründə heç nəyin bir-birindən ayrılmadığını, hər bir şeyin üst-üstə yığıldığını göstərərək yazır: “Səma ilə yerin bir-birinə qarışdığı o üfüqdə insan Tanrı idi, Tanrı da insan” (Herman, 2011. s. 144). Onun fikrincə, dillər dünyanın ayrı-ayrı bölgələrində insanın ruhu ilə yaradıcılıq qabiliyyətinin qovuşması ilə yaranmışdır. İnsanın danışan varlıq olmasını onda olan refleksli təbii meyillə əlaqələndirən Herderdən fərqli olaraq, E.Renan belə hesab edir ki, sinkretizm dövründə insanda hər hansı təbii refleksiya olmamış, refleksiya dillərin analiz dövründə meydana çıxmışdır. E.Renan dillərin, eləcə də din, əxlaq və s. sinkretizm mərhələsində yarandığını düşünür. Sinkretizm mərhələsində insan aqlının hər şeyi qarışıq halda təsəvvür etdiyini, əşya və hadisələri fərqləndirə bilmədiyini qeyd edir: “İlk insan ayırıcı bölməz; şeyləri təbii hallarıyla görür.. Ayırdetmə işi yoxdur; orada hər bir şey sanki üst-üstə yığılmışdır, bir-birindən ayırd edilmir” (Altınörs, 2012. s. 146). Zaman keçdikcə insan düşüncəsi ətrafdakıları daha diqqətlə dərk etməyə ehtiyac duymuş, sinkretizm halını analiz halı əvəz etmişdir. Bu mərhələdə şeylər təklikdə götürülmüş, ayırd edilmiş və dərk olunmağa başlamışdır. Ona görə də E.Renan belə düşünür ki, dillərin də ilk mərhələsində analiz olmamış, yalnız son mərhələsində şeylər ayırd edilmiş, tək-tək izah olunmuş və adlandırılmışdır. Bu proseslə eyni vaxtda aqlın birliyi də parçalanmış, müxtəlif elmlər də biri digərindən ayrılmışdır (Duranti, 2011).

E. Renan dilin kökü probleminə münasibətdə “Adəm dili” nəzəriyyəsini qəbul etmir, yəni başlanğıcda bütün insanların eyni bir dildə danışması, həmin dilin sonradan müxtəlif dillər şəklində təkamülü fikrinə qarşı çıxır, dilə dünyanın ayrı-ayrı bölgələrində məskunlaşan xalqların ağıllı ruhundan bir anda yaranan hadisə kimi yanaşır. Başqa sözlə, dillər dil ailələri şəklində (məsələn, Hind-Avropa, Həmi, Sami və s.) doğulmuş, həmin dil ailələri arasında çoxlu fərqli xüsusiyyətlər meydana gəlmişdir (Altınörs, 2012. s. 148).

Augustinus De Magistrunun fikrincə, insan həqiqəti dərk etmək üçün öz ruhu ilə danışmağı bacarmalıdır. Onun sözləri ilə desək: “Ağılla qavradığımız hər şey danışarkən eşidilən bir səs olmayıb ruhu içindən yönəldən bir həqiqətdir; bəlkə, onu ortaya çıxarmaq üçün kəlmələrlə xəbərdarlıq edilmişdir” (Soljenitsın, 2010. s. 87). Yəni aqlımız vasitəsi ilə dərk etdiyimiz hər şeyi səsləndirməyə də bilirik. “Deməli, ağılla qəbul etdiyimiz hər şey dildə səslənməyə də bilər, ancaq o, ruhu yönəldən, istiqamətləndirən həqiqətdir. Yenə də deməli, ruhu yönəldən, istiqamətləndirən həqiqət səssiz də qavranıla bilər, sözlərlə, kəlmələrlə də (səslənməklə) qavranıla bilər. Bu mənada biz istənilən bir

şəklə, əşyaya baxmaqla onun barəsində ruhumuzu hərəkətə gətirə bilərik. Və həmin şəkil, əşya barədə səssiz (kəlmə, söz işlətmədən) həqiqəti qavraya, anlaya bilərik. Eyni zamanda həmin şəkil, əşya barədə sözlərlə, kəlmələrlə həqiqəti qavraya, anlaya bilərik. Təsadüfi deyil ki, insan sözlərlə, kəlmələrlə dua etməklə yanaşı, həm də qəlbində dua edir. Qəlbində dua edərkən sözdən, kəlmədən istifadə etmir, sözü və kəlməni səsləndirmir, ancaq öz ruhunun istəyilə özü ilə baş-başa qalır” (Xəlilov və Xəlilova, 2022. s. 65-66). Səsləli və səssiz danışmaq yaddaş, düşüncə və ağılınızın iştirakı ilə baş verir. Və hər iki danışmada insanın ürəyi iştirak edir, insan öz ürəyindən mənəvi qida alır, ürəyinin sözünü təqdim edir.

Orta əsrlərdə dili “dünyanın insan zehmindən keçən biçiminin aynası, Tanrı tərəfindən sifariş edilən dünyəvi forması” da hesab edilən olmuşdur (Altınörs, 2012. s. 92). Həqiqətən də, dil ürəklə bərabər düşüncənin, kimliyin güzgüsü, insan düşüncəsini, zehni və kimliyini əks etdirə bilən tək vasitədir (Chomsky, 2006). “Thomas Hobbesin fikrincə, nitq (danışmaq) istər zehni (səssiz), istərsə də səsləli olsun adların (əşyaların, predmetlərin, varlıqların adlarının – B.X.) əlaqəsindən formalaşır. Bolden, Heritage və Sorjoneninin (2023) sual-cavab proseslərinin sosial və kontekstual razılaşma kimi qiymətləndirilməsi ilə bağlı təhlillərində dil və düşüncənin bir-birini tamamlayan "qoşa qanad" olduğu, onların qırılmaz rabitəsinin nitq mədəniyyətini formalaşdırdığı fikri də öz əksini tapır (Bolden et al., 2023. s. 45–60).

Doğrudan da, əşyaların, predmetlərin, varlıqların adlarını bildirən sözlər bir-birilə əlaqələnməsə, onlar nitqin (danışığın) vahidi ola bilmir (Xəlilov və Xəlilova, 2022. s. 72). Zehni, yəni səssiz nitq düşüncə və duyğunu hafizədə, səsləli nitq isə kəlmələrdə, sözlərdə yaşadır. İnsanın qavrayıb anladığı hər şeyin öz işarəsi olur və həmin işarə sözdən və kəlmədən əvvəl görünür. Sözlər və kəlmələr isə qavrayıb anladığımız bir şeyi ikinci dəfə işarə edir. Deməli, söz və kəlmələr əslində qavrama və işarəetmənin əsasını təşkil edir. (Altınörs, 2012. s. 98; Searle, 2010). Başqa sözlə, tarixən insanlar beyinlərindəki fikir və ideyaları başqalarına çatdırmaq üçün müxtəlif işarələrə ehtiyac duymuşlar ki, həmin işarələr məhz sözlər və kəlmələrdən ibarət olmuşdur (Babayev, 2023).

Günümüzdə rəqəmsal mühitdə dilin fəlsəfəsinin dərk edilməsi daha böyük önəm daşımaqdadır. Dilin fəlsəfi mahiyyətini dərk etməyin müasir dövrün çağırışları üçün vacib olduğu bir sıra tədqiqatlarda qeyd edilməkdədir. Bu kontekst, rəqəmsal mühitdə dilin və sosial kommunikasiyanın dəyişən təbiətini araşdıran Connolly, Goldberg və Saulun (2025) əsərində geniş şəkildə özünə yer tapmaqdadır (s. 88–105).

Nəticə

Yuxarıda göstərilənlərdən məlum olur ki, dilin fəlsəfi mahiyyəti və onun insan cəmiyyətində rolu məsələsi uzun dövrlərdən bəri insanları düşündürmüş, bu barədə fərqli fikir və konsepsiyalar ortaya çıxmışdır. Bu fikirlər nə qədər təkmilləşib dəqiqləşdirilsə də, araşdırılmalı və tədqiq edilməli məqamlar yenə də çoxdur.

Aparılan tədqiqat dilin sadəcə bir ünsiyyət vasitəsi deyil, eyni zamanda insanı təbiətdən ayıran, cəmiyyətin ictimai-sosial strukturlarını tənzimləyən fundamental ontoloji fenomen olduğunu təsdiqləyir (Tomasello, 2008; Wittgenstein, 2009). Dil və düşüncənin bir-birini tamamlaması prinsipi, nitq mədəniyyətinin formalaşmasında həlledici amil kimi çıxış edir. Dilin fonetik, leksik və qrammatik sistemlərinin fəlsəfi mahiyyətini dərk etmək, dil daşıyıcılarının idrak və düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirən zəruri intellektual fəaliyyətdir. Dilin düzgünlüyü cəmiyyətdəki nizamın əsasıdır. Nitq mədəniyyətində yol verilən yanlışlıqlar və "dil düşüncəsizliyi" halları, bilavasitə cəmiyyətin dünyagörüşü və idarəetmə prinsiplərinə mənfi təsir göstərir. Beləliklə, dil və mədəniyyət vəhdətində insan idarəedici və tənzimləyici amil kimi çıxış edir.

Yekun olaraq, dilin fəlsəfi köklərini dərk etmək, xalqın milli-mental xüsusiyyətlərini, dünyagörüşünü və tarixi inkişafını dolğun qavramağa imkan verən strateji əhəmiyyətli bir prosesdir. Dilin həm formal, həm də praktik baxımdan dərindən mənimsənilməsi, müasir dövrdə nitq mədəniyyətinin yük səldilməsi və sosial-ictimai sistemlərin daha məntiqli tənzimlənməsi üçün ən etibarlı vasitədir.

Ədəbiyyat

1. Austin, J. L. (1975). *How to do things with words* (2nd ed.). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780192812056.001.0001>
2. Babayev, A. (2023). Dilin fəlsəfi kökləri və müasir nitq mədəniyyəti problemləri. *Elmi İş*, (1), 45–52.
3. Bolden, G. B., Heritage, J., & Sorjonen, M. (Eds.). (2023). *Responding to polar questions across languages and contexts*. John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/slsi.35>
4. Chomsky, N. (2006). *Language and mind* (3rd ed.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511791222>
5. Connolly, P. J., Goldberg, S. C., & Saul, J. M. (Eds.). (2025). *Conversations online: Explorations in philosophy of language*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198872085.001.0001>
6. Duranti, A. (2011). Linguistic anthropology: The study of language as a non-neutral medium. In A. Duranti (Ed.), *The Cambridge handbook of linguistic anthropology* (pp. 28–49). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511994913.004>
7. Habermas, J. (1984). *The theory of communicative action: Reason and the rationalization of society*. Beacon Press.
8. Herman, M. (2011). *Mobi-Dik, yaxud Ağ balina*. Şərq-Qərb.
9. Hüseynova, S. (2024). Azərbaycan folklorunda dilin ontoloji mahiyyəti və insan cəmiyyətindəki yeri. *Qədim Diyar*, (2), 88–95.
10. Məmmədova, F. (2024). Dilin təkamülü və sosial-psixoloji funksionallığı: Fəlsəfi yanaşmalar. *Qədim Diyar*, (4), 30–38.
11. Quliyev, N. (2025). İctimai-sosial strukturların tənzimlənməsində nitq mədəniyyətinin etik-tənzimləyici rolu. *Elmi İş*, (3), 112–120.
12. Searle, J. R. (2010). *Making the social world: The structure of human civilization*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195395976.001.0001>
13. Selting, M., & Barth-Weingarten, D. (Eds.). (2024). *New perspectives in interactional linguistic research*. John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/slsi.36>
14. Soljenitsın, A. (2010). *Seçilmiş əsərləri*. Şərq-Qərb.
15. Stalmaszczyk, P., & Hinton, M. (Eds.). (2022). *Philosophical approaches to language and communication* (Vols. 1–2). Peter Lang. <https://doi.org/10.3726/b19013>
16. Steensig, J., et al. (Eds.). (2025). *Grammar in action: Building comprehensive grammars of talk-in-interaction*. John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/slsi.37>
17. Tomasello, M. (2008). *Origins of human communication*. MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/7667.001.0001>
18. Wittgenstein, L. (2009). *Philosophical investigations* (4th ed.). Wiley-Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781444307498>
19. Xəlilov, B., & Xəlilova, T. (2022). *Dildən fəlsəfi söhbətlər*. Adiloğlu.